

STATE AND LEGAL DEVELOPMENT
OF ANCIENT BABYLON

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК
СТАРОДАВНЬОГО ВАВИЛОНУ

Viktoria Dgyhan¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-602-7-30>

Abstract. This monograph reveals that the formation of the Babylonian state and law was conditioned by a unique combination of Mesopotamia's natural and climatic conditions and inherited cultural achievements. A complex bureaucratic system and one of the most outstanding monuments of ancient law – the Code of Hammurabi – served as key mechanisms of governance. *The subject of the study* is the social relations that arise in the process of the state and legal development of Ancient Babylon. The relevance of the work is due to the fact that, despite existing scholarly works, the socio-political and legal aspects of Babylon are often covered unsystematically and in a fragmented manner in modern Ukrainian historiography. *The purpose of the study* is to clarify the essence and content of the state and legal development of Ancient Babylon, as well as to determine its place and influence on the evolution of world legal civilization. To achieve this, *the following tasks were performed:* the prerequisites for the formation of the state were analyzed, the features of its state and social system were investigated, a detailed analysis of the law as a key instrument of governance was carried out, and conclusions were formulated to determine the prospects for further study of the topic in Ukrainian legal science. *The methodology* is based on a combination of general scientific and special historical and legal methods. The historical method was used to study the evolution of the Babylonian state and law, and the systemic-structural method was applied to analyze the legal system as a holistic complex. The comparative

¹ Candidate of Legal Sciences, Doctor of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Civil and Commercial Law and Procedure, Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute of the National University "Odesa Law Academy", Ukraine

legal method was used to compare different branches of law, while the methods of analysis and synthesis were used to generalize and formulate the final conclusions. *The results of the study* showed that the state and legal development of Ancient Babylon was a unique phenomenon, conditioned by the combination of socio-economic and geographical factors. The analysis demonstrates how the need to organize irrigated agriculture and manage society led to the formation of a complex bureaucratic system. The study revealed that the state structure was a complex hierarchical system, with the bureaucracy and legal code serving as the main mechanisms of governance. It was in this environment that one of the most outstanding codes of antiquity, the Code of Hammurabi, was created, which, along with the bureaucracy, was instrumental in shaping state power. A detailed analysis of Babylonian law, including its civil, family, criminal, and procedural norms, allowed us to identify its progressive nature and its clear dependence on the class structure of society. The study concludes by defining the place of Babylonian law in the general history of state and law, which emphasizes its significant influence on the evolution of world legal civilization. The work has *practical significance* for teaching historical and legal disciplines in higher education. The materials can be used as supplementary material for students and scholars, and also serve as a source for further research. This work contributes to raising general legal awareness about the evolution of legal institutions. *The value of the work* lies in its comprehensive approach, which overcomes the fragmentation inherent in the sources and contributes to the formation of a holistic view of the legal system as a single organism. The monograph is also a significant contribution to the development of domestic oriental studies, providing new directions for comparative legal research and the study of the historical roots of modern law.

1. Вступ

Актуальність теми дослідження. Вивчення державно-правового розвитку Стародавнього Сходу є надзвичайно актуальним, адже саме на цій території, що охоплює Північно-Східну Африку, Передню Азію, Середню Азію, Індію та Китай, сформувалися найдавніші форми державності. Цей процес відбувався наприкінці IV – III тис. до н.е. в умовах, коли людське життя значною мірою залежало від природних умов. Однак природа була непередбачувана, люди об'єднувалися

і така ситуація вимагала створення іригаційних систем господарства. Для організації робіт по зрошувальному землеробству потрібно було багато людей та якісне управління ними. Через нестачу необхідних матеріалів розвивалася торгівля, а інколи змагання за ресурси приводило до воєн. Племена міцнішали, а згодом еволюціонували в державні утворення. Виникла потреба в керівництві, тому вожді племен стали правителями, а управління державою стало постійним. Отож, виникла держава як специфічна організація суспільства, яка забезпечувала порядок і захист від зовнішніх загроз. Таким чином, виникла держава – особлива організація суспільства, що підтримувала порядок і забезпечувала захист від ворогів. Найвідомішими першими державами Стародавнього Сходу були: Вавилон, Ассирія, Єгипет, Хетська держава, Сирія, Фінікія, Ізраїльсько-Іудейське царство, Перське царство, а також держави Давньої Індії та Китаю. У них була самотня культура, соціально-економічна структура, політична організація, правову систему, тут зародилася писемність. Такі держави з родоплемінних утворень зросли до могутніх імперій, які мали сильний вплив на розвиток світової цивілізації. Історія держави і права Стародавнього Вавилону є однією з ключових складових всесвітньої історії, бо саме тут було закладено фундамент багатьох державно-правових інститутів, які мали визначальний вплив на розвиток цивілізації. Ця держава, яка розташована між ріками Тигр і Євфрат, стала важливим політичним, економічним і культурним осередком, що впливав на суспільства Близького Сходу та античних держав.

Ступінь наукового опрацювання теми. Дослідження питань розвитку держави та права країн Стародавнього сходу здійснювали багато науковців, зокрема: Бандурка О.М., Бедрій М.М., Бостан Л.М., Бостан М.К., Гапотій В.Д., Грубінко А.В., Джужа О.М., Дурнов Є.С., Каюк Д.Г., Крижанівський О.П., Кузьминець О.В., Куйбіда Є.О., Лаврик Г.В., Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А., Маймескулов Л.М., Макарчук В.С., Мудрак І.Д., Орлова О.О., Попенко Я.В., Сало В.А., Сокур Ю.В., Сотниченко В.М., Талдикін О.В., В.Й. Тищик, Хома Н.М., Шевченко О.О. Процес державно-правового розвитку Стародавнього Вавилону вивчали такі вчені: Мудрак І.Д., Бандурка О.М., Талдикін О.В., Щербатюк В.М., Крижна В.В., Тихоненков Д.А., Козинець О.Г., Тищик Б.Й., Крижанівський О.П., Трофанчук Г.І. тощо.

Актуальність та наукова новизна. Дослідження державно-правового розвитку Вавилону є актуальним в контексті, оскільки дає змогу простежити генезис базових інститутів держави і права, які стали основою для формування правових систем Античності та Середньовіччя. Крім того, аналіз суспільного ладу вавилонської цивілізації допомагає зрозуміти механізми становлення класових відносин, що визначали подальший хід історії людства. Таким чином, вивчення цієї цивілізації є своєчасним, оскільки вона заклала основи правових норм, державного управління та економічних систем, які вплинули на подальшу еволюцію людства.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному підході до аналізу державно-правових явищ, що охоплює як політичну організацію Вавилонії, так і соціальні та правові інститути. Такий підхід дозволяє з'ясувати внутрішню логіку розвитку вавилонської цивілізації та її вплив на інші регіони Стародавнього Сходу. У роботі також проведено детальний аналіз правової системи Стародавнього Вавилону крізь призму її взаємозв'язку з соціально-економічною структурою суспільства, а також у детальному розгляді класового характеру права, його галузі права та функції судової і військової систем. Особливу увагу приділено співвідношенню царської влади та общинних інституцій, ролі храмових господарств, а також детальному аналізу цивільного, кримінального й процесуального права.

Метою дослідження є з'ясування сутності та змісту державно-правового розвитку Стародавнього Вавилону та визначенні його місця і впливу на еволюцію світової правової цивілізації.

Для досягнення поставленої мети визначені **наступні завдання**:

- розкрити передумови утворення Вавилонської держави та її правової системи;
- державний лад Стародавнього Вавилону та систему управління;
- провести аналіз суспільного ладу Вавилонії та його залежність від соціальних норм;
- здійснити дослідження права Стародавнього Вавилону;
- зробити висновки щодо місця права Вавилонської держави і загальній історії держави і права та визначити перспективи подальших наукових досліджень.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціальних історико-правових методів. Зокрема, використано історичний метод для вивчення еволюції вавилонської держави і права; системно-структурний метод для аналізу правової системи як цілісного комплексу; порівняльно-правовий метод для зіставлення різних галузей права всередині вавилонської правової системи; а також метод аналізу та синтезу для узагальнення та формулювання висновків.

Логіка викладення матеріалу побудована за принципом послідовного аналізу: від історичних передумов та особливостей державного та суспільного ладу до детального дослідження права і його зв'язку з суспільним устроєм, завершуючись узагальнюючими висновками та окресленням перспектив подальших досліджень.

2. Утворення Вавилонської держави

Стародавня Вавилонія – це держава, яка знаходилась у південній частині межиріччя Тигру і Євфрату (Месопотамія), а зараз це територія Іраку.

Отож, розвиток Стародавньої Месопотамії проходив наступні чотири періоди:

- 1) шумерський (3000-2360 рр. до н.е.);
- 2) шумеро-аккадський (2360-2024 рр. до н.е.);
- 3) період занепаду та роздробленості єдиної держави (2024-1894 рр. до н. е.) та утворення кількох самостійних (Ісин, Ларса, Марі, Ешнунна);
- 4) вавилонський (1894-538 до н.е.) [1, с. 69].

В свою чергу, утворення Стародавнього Вавилону (вавилонський період) охоплює наступні чотири періоди:

- I – Старо-Вавилонське царство (1894-1518 р.р. до н. е.);
- II – Касситський період (1518-1204 р.р. до н. е.);
- III – період політичного ослаблення (1204-626 р.р. до н.е.);
- IV – Ново-Вавилонське царство (626-539 р.р. до н. е.) [2, с. 51; 3, с. 9; 3,].

Месопотамія, де виникла Вавилонська держава, мала винятково сприятливі умови для розвитку землеробства та проживання людей завдяки родючим землям і наявності великих річок Тигру та Євфрату. Вона була «річковою цивілізацією». Науковці зазначають,

що у VI - V тис. до н. е. Месопотамія була сильно заболоченою, багатою на річні протоки та озера алювіальну рівнину, головні ріки несли велику кількість мулу, мали різний рівень паводкових підйомів, хоча їх режим сприяв землеробству [4, с. 57]. Клімат сприяв збору врожаю декілька разів на рік, однак Тигр і Євфрат розливалися в несподіваний час що вимагало значних зусиль зрошувального землеробства та підтримання його у відповідному стані [5, с. 69]. Це потребувало великої кількості робочих рук та згуртовувало багатьох людей, якими слід було управляти [6, с. 19], а це могла здійснити тільки держава. Ріки часто змінювали свої русла, тому території заболочувались, відтак люди поселялися на штучних насипах. Тисячоліттями болота осушували та перетворювали місцевість на родючі землі, хлібороби удосконалювали зрошувальну систему, спираючись на досвід сусідніх регіонів. Очевидно, що вони запозичили гірсько-струмкове та лиманне землеробство, бо їх використовували в східних і північних областях [4, с. 57]. Отож, під кінець VI та в V тис. до н. е. в Месопотамії та суміжних регіонах сформувалася особлива Убейська культура, в першу чергу осілих хліборобів, а також скотарів і риболовів [4, с. 58], а її особливим здобутком періоду Убейд стало формування зрошувального землеробства в дельті (від обваловування невеликих проток та створення штучних лиманів, будівництва примітивних водорегуляційних споруд до зведення дамб і каналів). Перші хліборобські поселення виникали в місцях впадіння проток у розливи, уздовж берегів річок і навколо озер, що полегшувало утримання паводкових вод та сприяло розвитку інших видів господарства. Співпраця людей сприяла об'єднанню громад у водогосподарські союзи. Так формувалися невеликі селища, які згодом, у III тис. до н. е., перетворилися на великі міста.

Найдавнішим населенням південного Міжріччя (Південної Месопотамії) були шумери. Немає єдиної думки про те, було це населення автохтонне чи алохтонне. Однак однозначним є той факт, що вже в IV тис. до н. е. Шумер пережив період переходу від первісного до класового суспільства. Виділилося скотарство, ремесло відокремлювалося від землеробства, матріархат змінився на патріархат, а родова община перетворилася на територіальну. Річки розливалися, а в інших місцевостях було посушливою, розвивалась іригаційна система, залучались люди. Таким чином, залишаючи позаду родовий устрій

сформувалося суспільство, а слідом і держава [8, с. 10]. Шумери створили ряд міст-держав, таких, як Еріду, Ур, Ларса, Лагаш, Урук, Ніпур, Умма на чолі з правителем, якого спочатку обирали народні збори або рад старійшин, а з часом правителями ставали спадково. У їхню власність переходила частина общинної землі [3, с. 12]. Хоча пережитки родоплемінної організації у державному та суспільному ладі ще тривалий час у них зберігалися [9, с. 32-33]. Наприкінці IV тис. до н. е. в Південній Месопотамії налічувалося понад 20 невеликих держав, а самі держави називалися патесіатами. В цей період між найбільшими патесіатами – Лагашем та Уммою розпочалася боротьба за об'єднання Південного Межиріччя під своєю владою [10, с. 16]. Практично в той самий час, коли з'явилися шумери, у регіоні з'являються носії семітських мов. Їхня кількість поступово збільшується, і до II тис. до н. е. шумери повністю змішалися з ними. Проте шумерська мова ще довгий час залишається предметом вивчення в школах і використовується як мова релігійних обрядів та літературних творів. Це були аккадці. Аккадці створили міста Кіш та Сіппар на півночі, та Аккад в центральній частині. Отже, Південна Месопотамія, відома як Шумер за назвою народу шумерів, поділялася на дві частини: південну область, іноді звану Примор'ям, та північну область, відому як Аккад, названу на честь народу аккадців. У Стародавньому Шумері міста-держави мали форму аристократичних республік, де була конкуренція за владу. Їхні правителі обиралися народними зборами або радою старійшин. Шумери були дуже прогресивним народом. Вони запровадили десяткову та шістдесяткову системи обліку, використовували дробі, а також могли розв'язувати рівняння з двома невідомими. Їхні ділові документи ретельно реєструвалися і зберігалися в архівах. Саме в Шумері були складені найдавніші закони і статuti. Населення складалося з общинної знаті, вільних общинників, рабів та інших залежних людей. Між жрецькою і світською знаттю точилася боротьба за владу над храмовим господарством. Одним із прикладів такої боротьби стало повстання в місті Лагаш у 2370 р. до н. е., яке очолив Урукагіна. Він обмежив владу чиновників і повернув общинам та храмам раніше відібрані землі. Однак його правління було нетривалим, і через шість років режим Урукагіни був ліквідований правителем сусіднього міста-держави Ентеменою. Процес формування держави

тривав століттями. Правителі (енси і лугали), як і в Стародавньому Єгипті, прагнули об'єднати країну для створення єдиної іригаційної системи та розвитку економіки. Наприкінці XXIV ст. до н.е. Лугальзагесі, правитель Умми, створив щось на зразок конфедерації, але його об'єднання виявилось недовгим. Згодом, близько 2000 р. до н.е. Месопотамію завоювали кочівники – амореї. Одним з їх опорних пунктів став Вавилон, який завдяки вигідному географічному положенню перетворився на столицю невеликого царства. Перші п'ять вавилонських царів значно розширили свої володіння. Шостий цар Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.) створив могутню централізовану державу. Вона включала всю територію від Перської затоки до Сирії. За його правління були успішні війни, масштабне будівництво, встановлено єдиний культ бога Мардука та введено спільний звід законів. Після смерті Хаммурапі імперія проіснувала близько двох століть. У 1595 р. до н.е. місто було захоплене хеттами, а пізніше – каситами, що призвело до політичного і культурного занепаду. Новий підйом Вавилон пережив у VII–VI ст. до н.е., коли виникла могутня Нововавилонська держава. Однак її існування завершилося у 538 р. до н.е., коли її завоювали перські війська царя Кіра. Вавилонська держава припинила своє існування і була приєднана до могутньої Перської імперії [8, с. 10].

Отож, утворенню Вавилонської держави передували тисячоліття розвитку давніх цивілізацій Месопотамії. Виходець шумерської та аккадської культур, Вавилонська держава сформувалася на основі унікального поєднання географічних, економічних і соціальних чинників, що діяли в долині Тигру та Євфрату. Географічне положення та природні умови Месопотамії були визначальними для її історії. Родючі ґрунти та водне багатство річок Тигру і Євфрату були винятковим потенціалом для землеробства. А непередбачувані розливи річок вимагали значних зусиль для створення та підтримки складних іригаційних систем. Така потреба в організації колективної праці стала основним рушієм, що об'єднав окремі громади і сприяв зародженню перших державних утворень, які могли керувати складними громадськими роботами.

Крім того, історія цього регіону характерна циклічною послідовністю підйомів і занепадів. Періоди розквіту, такі як правління царя Хаммурапі, коли була створена могутня централізована держава

і встановлено єдиний звід законів, змінювалися часами політичної роздробленості та іноземних завоювань, як це сталося після навали хеттів і каситів. Потім, через кілька століть, держава знову відроджувалася в період Нововавилонського царства, перш ніж остаточно припинила своє існування.

Важливим аспектом розвитку Вавилонії був також культурний симбіоз та взаємодія різних народів. Цивілізація Месопотамії сформувалася на основі здобутків шумерів, які заклали фундамент у таких сферах, як писемність, математика та право. Пізніше їхні досягнення були перейняті та розвинені семітськими народами, зокрема аккадцями та амореями, які й заснували Вавилон. Саме ця спадкоємність та адаптація культурних надбань дозволили Вавилону стати потужним центром могутності та цивілізації.

Очевидно, що на ранніх етапах розвитку Месопотамії існував складний соціальний устрій. Суспільство було чітко структуроване, включаючи не лише общинну знать, вільних громадян і рабів, а й жрецьку верхівку, яка змагалася за владу зі світськими правителями. Це свідчить про те, що внутрішні соціальні та політичні конфлікти були невід'ємною частиною життя давніх держав.

3. Державний лад Стародавнього Вавилону

Державний лад Стародавнього Вавилону сформувався як **класична деспотична монархія Давнього Сходу**, у якій уся повнота влади належала цареві. Він виконував функції політичного керівника, верховного полководця, головного законодавця, верховного судді, а також вважався земним представником богів [8, с. 10; 12, с. 24-25]. У вавилонській традиції царя титулували «намісником бога Мардука», оскільки саме він вважався земним представником верховного божества пантеону. Його влада мала сакральний характер, тому будь-який виступ проти нього вважався святотатством [11, с. 51; 8, с. 45; 4, с. 32; 12, с. 16-17]. Сакралізація влади забезпечувала стабільність державної системи та абсолютну покору підданих. Цар міг скасовувати будь-які судові рішення, контролювати чиновників і ініціювати нові закони [1, с. 51; 9, с. 74; 11, с. 51]. Однак влада царя все не була абсолютною. Хоча він був верховним правителем, проте мусив поважати особливі привілеї священних міст. Ці привілеї обмежували його владу,

оскільки мешканці, наприклад, Ніппура, Сіппара, і самого Вавилону користувалися імунітетними грамотами, що звільняли їх від певних податків, повинностей і навіть від кримінальної відповідальності перед царем: правитель не мав права ув'язнити мешканця цих міст чи примусити його до військової служби [11, с. 19; 3, с. 41]. Ця особливість створювала баланс між абсолютною владою царя та общинними інституціями.

На початкових етапах важливе значення в державі і суспільстві мала родова знать, але її поступово витіснила службова аристократія. Це означало появу нової соціальної верстви – державних адміністраторів, які отримували посади не за походженням, а за відданість і службу цареві, що стало ознакою формування ранньої бюрократії [8, с. 12; 12, с. 17; 13, с. 26; 10, с. 55].

Як вже зазначалося, **центральне управління** Стародавнього Вавилону очолював **цар**. Він був ядром усієї державної системи та його функції включали: верховне командування військом, управління зовнішніми відносинами, видання законів, нагляд за господарством та іригаційною системою, контроль за правосуддям [12, с. 17; 11, с. 51]. Однак для ефективного здійснення цих функцій існував **центральний апарат** Вавилону, був складним і чітко структурованим. Його очолював **нубанда** – «головний управитель» палацу та держави. Він фактично був другою особою після царя, організовував будівництво храмів, палаців, каналів, відповідав за збір податків, контроль за чиновниками, керував державними роботами та набором війська [8, с. 12]. У джерелах його іноді називають «першим міністром», і саме він координував діяльність усіх інших посадових осіб.

З-поміж ключових посад слід виділити наступні: **шапір-нарим** («наглядач за ріками») – відав іригаційною мережею, каналами та дамбами. Оскільки сільське господарство в Месопотамії було повністю залежним від зрошення, ця посада мала надзвичайно важливе значення. Контроль за розподілом води означав контроль над продовольчою безпекою [8, с. 49; 9, с. 75; 11, с. 52]; **мушапішум** – відповідальний за мобілізацію робочої сили на державні роботи. Він організовував розподіл трудових повинностей, що нагадувало податкову систему в робочій силі [3, с. 43; 2, с. 81; 8, с. 12]; **вакіль-тамкари** – начальник торговельно-фінансового відомства, що здійснював контроль над

купцями й кредитними операціями. Він очолював корпорацію купців і лихварів, збирав мита, контролював зовнішню торгівлю, видавав ліцензії купцям [1, с. 61; 3, с. 21; 11, с. 51]. Його роль можна порівняти з міністром фінансів і торгівлі; **вакіль-амуррі** – керівник військового відомства, відповідальний за організацію війська. Він організовував походи та оборону країни, контролював гарнізони та царську гвардію [4, с. 36; 10, с. 57; 11, с. 53].

Крім того, існувала велика кількість інших чиновників, які забезпечували роботу державного апарату навіть у разі зміни династії чи правителя.

Розширення територій Вавилонії призвело до створення багаторівневої системи управління. Тому у Стародавньому Вавилоні існувала також **адміністративна вертикаль і провінційне управління**. На місцях владу здійснювали **шакканакку** — царські намісники, які очолювали великі провінції. Вони підпорядковувалися безпосередньо цареві та нубанді, мали військові, адміністративні й судові повноваження [9, с. 78; 11, с. 23]. Вони підпорядковувалися безпосередньо царю та нубанді.

Меншими одиницями керували **рабіануми** – голови міст і округів. Вони збирали податки, організовували трудові повинності, наглядали за порядком і виконували функції суддів на місцевому рівні [8, с. 50; 2, с. 84]. У сільських громадах влада була в руках старійшин і народних зборів, які розподіляли орну землю, регулювали використання води, стежили за дотриманням традицій. Отже, вавилонська система управління була поєднанням царської адміністрації та елементів обцинного самоврядування [12, с. 17].

Важливе значення мали **храмові господарства**, які зберігали значну автономію. Жреці мали у своїх руках рабів, майстерні, орні землі, а також користувалися автономією у внутрішніх справах. Їхній вплив був настільки великим, що жрецтво нерідко вступало в суперництво з царською адміністрацією [4, с. 38; 10, с. 59; 11, с. 52]. Це створювало дуалізм влади – царської та храмової.

Місьцеве управління у Вавилонії поєднувало владу **царя** з традиційною роллю **общини**. **Громади (аллу)** зберігали свою важливу роль у державній системі. Вони мали права на самоврядування: самостійно розподіляли землю між членами, організовували роботи

з іригації, контролювали водокористування, вели дрібні судові спори [1, с. 63; 9, с. 80].

Керівником громади виступав **рабіанум**, що виконував функції адміністратора, судді та організатора повинностей. Він обирався з місцевим населенням, але затверджувався царем, що підкреслювало поєднання місцевих традицій і централізованого контролю [3, с. 49; 2, с. 86].

Окружним правителем у Вавилоні був **шапірум**, що відповідав за підтримання порядку в округах, своєчасну сплату податків, стежив за виконанням царських та державних повинностей, відали місцевими збройними силами.

Окрім рабіанум та шапірум, у громадах важливе значення мали **ради старійшин**, які впливали на господарські рішення та судові суперечки. Їхній авторитет базувався на звичаєвому праві та тривалій традиції [3, с. 49; 2, с. 86]. Варто підкреслити, що місцеві громади не були ізольованими: вони перебували під контролем центральної адміністрації, але водночас зберігали відносну автономію у вирішенні внутрішніх питань. Така система поєднання централізації та місцевого самоврядування була важливою рисою державного ладу Вавилону [8, с. 3; 12, с. 17; 11, с. 52].

Судова система Стародавнього Вавилону поєднувала централізовану владу з елементами місцевого самоврядування. Судова система була чітко структурованою. За статусом **цар вважався верховним суддею**, тому що він мав право остаточного вироку та міг переглянути будь-яку справу [8, с. 12; 12, с. 18]. Зокрема, Хаммурапі називав себе «пастирем, поставленим богами, щоб установити справедливість на землі», і цим підкреслював свою роль у судочинстві [12, с. 18].

На місцевому рівні діяли професійні судді, відомі як дінуми, які працювали при храмах і міських адміністраціях. Вони розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. У складних випадках справи розглядала колегія суддів за участю старійшин, які покладалися на звичаєве право. Судові повноваження на місцях мали також намісники (шаканакку, рабіануми), хоча їхні вироки можна було оскаржити. Таким чином, судова система мала чітку ієрархію: цар – найвища інстанція, дінуми – судді повсякденних справ, старійшини – хранителі традицій [8, с. 12; 11, с. 53].

Основним джерелом судового права був **Законник Хаммурапі** (XVIII ст. до н.е.), який систематизував норми права та практику вирішення спорів. Він містив 282 статті, що охоплювали сімейні, майнові, кримінальні й процесуальні відносини [4, с. 42; 9, с. 84; 11, с. 53]. Кодекс **Хаммурапі** передбачав принцип «**око за око, зуб за зуб**», але з важливим уточненням: покарання залежало від соціального статусу потерпілого й винного. Так, за однаковий злочин проти вільного громадянина й проти раба призначалися різні санкції. [1, с. 65; 10, с. 61]. Однак принцип таліону пронизує всі норми права в Законах Хаммурапі, адже він був не лише кримінальним покаранням, а й основою для відшкодування в цивільних, сімейних та інших справах. Отже, цей збірник законів демонстрував стану нерівність, закладену в основу суспільного устрою.

Процес судового розгляду мав формалізований характер. Сторони приносили клятви перед богами, залучали свідків і документи. За неправдиві свідчення передбачалося суворе покарання. Таким чином, судова система Вавилону була спрямована на підтримку соціальної ієрархії та забезпечення стабільності держави [3, с. 51; 2, с. 88].

Військо Вавилону базувалося на принципі **загальної військової повинності вільних громадян**. Кожна громада зобов'язана була виставити певну кількість воїнів у разі війни [4, с. 45; 11, с. 26]. Така система створювала масову армію, але водночас потребувала постійного контролю з боку держави.

Структурно військо складалося з: **ополчення** – селян, які призивалися під час війни або на оборонні роботи; **палацової гвардії**, яка була професійним постійним військом і охороняла царя; **гарнізонів**, розміщених у фортецях і стратегічних містах; **колісничих загонів**, що мали особливе значення у великих битвах [1, с. 68; 10, с. 63].

Командування здійснював **вакіль-амуррі**, підпорядкований безпосередньо царю. Він відповідав за організацію походів, укріплення міст, розміщення гарнізонів та забезпечення воїнів [8, с. 12; 11, с. 54].

У війську широко використовувалися **найманці** з підкорених народів, а також допоміжні частини, які спеціалізувалися на певних видах озброєння (наприклад, лучники з гірських племен) [8, с. 54; 13, с. 38]. Це підвищувало бойові можливості армії, але іноді створювало ризики нелояльності [12, с. 19]. Важливо, що військова повинність у Вавилоні

була частиною системи державних обов'язків поряд із податками та трудовими повинностями. Таким чином, армія була не лише знярядом завоювань, а й елементом соціального контролю [8, с. 12].

Вавилонська держава активно втручалася в економіку, регулюючи головні сфери виробництва та обміну. Це відбувалося через декілька основних економічних функцій держави:

1. Контроль над іригацією. Оскільки сільське господарство повністю залежало від зрошення, держава брала на себе управління іригаційними системами. Вона відповідала за будівництво та утримання каналів, дамб і резервуарів. Керував цими роботами **шапір-нарім**, а населення виконувало їх як трудову повинність. Невиконання цих обов'язків каралося згідно із Законником Хаммурапі [11, с. 28; 12, с. 20]. Отже, іригація здійснювалася силами громад під наглядом чиновників.

2. Регулювання земельного ладу. Земельні фонди мали чітку структуру: частина належала царській власності, інша – храмам, ще частина перебувала в обшинній власності, а окремі ділянки надавалися в користування або власність вільним громадянам.

3. Управління торгівлею. Вавилон був ключовим центром транзитних торговельних шляхів, що сполучали Месопотамію з Середземномор'ям, Іраном та Індією. Держава мала повний контроль над зовнішньою торгівлею, яку очолював **вакіль-тамкари**. Він відповідав за збір мита, регулювання кредитних операцій та контроль за чесністю обміну. Всі торговельні угоди ретельно регулювалися законодавством, що забезпечувало захист інтересів купців і кредиторів [1, с. 70; 3, с. 55; 11, с. 54].

4. Стягнення податків і повинностей. Селяни й ремісники сплачували податки в натуральній формі (зерно, худоба, олія) і виконували трудові повинності, що включали будівництво каналів, укріплень та царських споруд. Окрім того, вони були зобов'язані проходити військову службу [12, с. 20].

Економічна політика Вавилону мала подвійний характер. З одного боку, вона забезпечувала стабільність господарства та реалізацію великих державних проєктів. З іншого боку, держава жорстко контролювала селян і ремісників, залишаючи їм мало можливостей для самостійної діяльності [11, с. 54].

Аналіз державного ладу Стародавнього Вавилону показує, що він являв собою класичну деспотичну монархію Давнього Сходу, у якій абсолютна влада царя поєднувалася з розвиненим бюрократичним апаратом та общинними інституціями. Цар виступав не лише політичним і військовим керівником, але й уособлював божественну волю, що забезпечувало сакралізацію його влади та повну покору підданих.

Попри деспотичну форму правління, держава не була хаотичною. Навпаки, існувала чітко структурована система управління, яка складалася з численних чиновників і посадовців. Ці люди не належали до старої родової знаті, а були професійними, відданими царю, що свідчить про перехід до ранньої бюрократії.

Вавилонська держава вміло поєднувала централізований контроль із місцевим самоврядуванням. Хоча влада царя була абсолютною, вона не поширювалася на всі аспекти життя. Провінційне управління, діяльність громад та храмових господарств мали певну автономію, що допомагало підтримувати баланс і ефективно управляти великими територіями.

У управлінні Вавилону були об'єднані давні традиції, такі як звичаєве право, роль старійшин у громадах, з новими досягненнями – письмовим зведенням законів (Кодекс Хаммурапі) та професійним судом. Це дозволило створити стабільну та передбачувану правову основу.

Держава регулювала майже всі сфери життя громадян: від будівництва іригаційних систем і земельного устрою до торгівлі та військової повинності. Податки та трудові повинності були невід'ємною частиною життя, що дозволяло царям фінансувати масштабні проєкти та утримувати армію, але водночас обмежувало свободу окремої людини.

4. Суспільний лад Стародавнього Вавилону

Суспільний лад Стародавнього Вавилону, що сформувався під впливом шумерської та аккадської традицій і остаточно склався за Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), був ієрархічним. Воно поєднувало залишки родоплемінних відносин із ранньокласовими формами організації.

Така соціальна структура виникла під впливом господарських, політичних та релігійних чинників. Вавилонське суспільство чітко поділялося на стани. Їхні права та обов'язки визначалися традиці-

ями та законодавством, зокрема Кодексом Хаммурапі. Хоча основою суспільної організації залишалася громада, паралельно сформувався прошарок державної та храмової адміністрації, що відображало поєднання колективістських і бюрократичних засад [8, с. 14; 4, с. 45].

Соціальна структура Вавилону мала особливість ще й в тому, що вона залежала від релігії. Божественність влади царя та поклоніння богам були основою, що визначала місце кожної людини в суспільстві [1, с. 27; 13, с. 33]. Таким чином, соціальні відносини у Вавилоні були не лише економічними, а й сакралізованими.

На вершині суспільної ієрархії Вавилонії перебував **цар**, влада якого вважалася як дар богів. Він був не просто правителем, а й символом порядку. Його оточувала **знать**, що складалася з вищих чиновників, воєначальників та аристократів [8, с. 19; 9, с. 62]. **Знать** користувалася великими земельними наділами, привілеями у суді та управлінні, а також була звільнена від більшості повинностей.

Важливу роль у суспільстві відігравали **жерці**. Вавилонські храми були не тільки релігійними центрами, але й економічними установами. Вони володіли великими землями, рабами, майстернями, запасами зерна. Жерці мали право самостійно керувати храмовими господарствами й часто конкурували з царською владою [1, с. 38; 11, с. 21]. Таким чином, вони становили впливову соціальну групу, яка поєднувала релігійні та економічні функції.

В основі соціальної структури Стародавнього Вавилону був поділ на вільних і рабів. Вільне населення поділялося на дві категорії: **авілуми** – повноправні члени суспільства («сини чоловіка»), і **мушкенуми** – люди з обмеженими правами, яких називали «покірними» або «дрібним людом».

Основну частину населення Вавилону становили вільні люди (**авілуми**). Стан **авілумів** був панівною верхівкою суспільства. Вони мали всі цивільні та політичні права. Закон захищав їх найсильніше. До нього входили різні групи, зокрема цар і його двір, військова знать, жерці, старійшини та чиновники (такі як торговельні агенти та судді). Вони могли мати землю, брати участь у зборах громади та виступати в суді як позивачі або свідки, мали право спадкування, укладали договори [4, с. 87; 13, с. 39]. Водночас на них покладалися основні повинності: сплата податків, трудова повинність, військова служба.

Їхнє становище було досить стабільним, але залежало від належності до певної громади та рівня матеріального достатку. Права **авілума** були під найсуворішим захистом **Законів Хаммурапі**. Якщо один **авілум** завдавав тілесних ушкоджень іншому, до нього застосовувався принцип **таліона**, відомий як «око за око, зуб за зуб», що підтверджується ст.ст. 196-197 цього кодексу [14, с. 16].

Нижче від **авілумів** були **мушкенуми** – особлива група залежних людей. Вони мали обмежені права. Мушкенуми займали проміжне становище: вони були формально вільними, але повністю залежали від царя або держави. Їхнє походження пояснюють по-різному: це могли бути відпущені раби, завойовані люди або бідняки, які працювали на державній службі. Вони мали обмежені права, часто працювали на царських або храмових землях, а їхнє життя та майно цінувалося менше, ніж у вільних громадян [8, с. 71; 3, с. 29]. Проте мушкенуми не були рабами, вони зберігали певні цивільні права, володіли землею, худобою, могли укладати договори, спадкувати майно, одружуватися та виступати стороною в судових процесах, інколи були чиновниками, орендарями царської чи храмової землі. Законодавство забороняло продавати землю «платників податків», до яких належали й мушкенуми. Їхнє становище можна порівняти з напіввільними. Закони захищали життя і здоров'я **мушкенумів** менш суворо, ніж **авілумів**. Наприклад, за виколоте око **авілуму** карали за принципом «око за око», а за таку ж шкоду **мушкенуму** призначали лише грошовий штраф (ст. 198 Кодексу Хаммурапі) [14, с. 16].

Найнижчий соціальний прошарок у Вавилонському суспільстві становили раби (**вардуми**) [4, с. 89; 9, с. 215]. Раби здебільшого розглядалися як майно, власність пана, а не як повноцінні люди. Саме рабство мало патріархальний характер. Але вони не були повністю безправними. Деякі раби могли займатися ремеслом і торгівлею, накопичувати власне майно, а також викупити себе або отримати волю від свого господаря, мати сім'ї [13, с. 33; 3, с. 47].

Рабами ставали з різних причин: військовий полон; передача у спадщину; народження від рабині; продаж у рабство батьками; боргова кабала, яка тривала не більше трьох років; покарання за вчинені злочини. Хоча вавилонське рабство не було таким жорстоким, як у пізніших суспільствах, Кодекс Хаммурапі чітко засвідчує його еконо-

мічну важливість, передбачаючи суворі покарання для тих, хто переховував рабів-утікачів.

Жерці займали важливе місце в суспільстві. Храми мали значні земельні й матеріальні багатства, а жерці брали участь у судах та управлінні.

Сільська громада (аллу) була ключовим елементом вавилонського суспільства [13, с. 41; 10, с. 62]. Вона зберігала залишки самоврядування, вирішуючи важливі питання, як-от: розподіл землі; організація іригаційних робіт; збір податків; підтримання порядку. Навіть за сильної царської влади громада залишалася важливою ланкою, що забезпечувала соціальну інтеграцію [1, с. 42; 11, с. 27]. **Рада старійшин** та загальні збори жителів не лише вирішували господарські, а й мали судові повноваження. Наприклад, якщо грабіжника не знаходили, саме громада мала відшкодувати збитки потерпілому, як передбачалося ст. 23 Кодексу Хаммурапі [14, с. 11].

Соціальна структура Вавилону була тісно пов'язана з економікою. Основу виробництва становили селяни-громадяни, які працювали як самостійно, так і колективно над будівництвом каналів. Храмові господарства володіли значною частиною багатств, а купці та лихварі утворювали активний економічний прошарок, діяльність якого контролювала держава [9, с. 219; 3, с. 66]. Соціальна нерівність була закріплена в законах: за однакові злочини покарання залежало від статусу людини. Така система зміцнювала ієрархію і забезпечувала стабільність у суспільстві [4, с. 91; 13, с. 44].

Суспільний устрій Вавилону мав вигляд складної ієрархії, де цар та знать володіли не лише політичною владою, а й економічними благами. Жрецтво також мало значний вплив, контролюючи велику частину господарства. Громади, своєю чергою, підтримували соціальний порядок. Основу населення складали вільні громадяни – авілуми, тоді як мушкенуми й раби становили нижчі прошарки. Соціальні відносини були нерозривно пов'язані з економічними процесами та релігійними уявленнями, що надавало вавилонському суспільству стабільності й специфічних рис, відмінних від інших цивілізацій Давнього Сходу. Законник Хаммурапі відображав класову стратифікацію суспільства, але водночас намагався встановити певні «правила співжиття», що дозволяло державі зберігати стабільність.

5. Право Стародавнього Вавилону

Право Вавилонії з'явилося, коли суспільство переходило від родо-племінної організації до сильної, централізованої держави. Правова система Стародавнього Вавилону, що досягла свого розквіту в часи правління царя Хаммурапі, є однією з найдавніших і найповніших відомих юридичних систем людства. Її основою стали як вікові звичаї, так і нові законодавчі акти, що згодом були об'єднані та оформлені у відомі на весь світ Зведення законів Хаммурапі (бл. XVIII ст. до н. е.). Цей монумент права викарбуваний на стелі, що символізує його божественне походження. Характерною рисою права був тісний взаємозв'язок правових норм із релігійними уявленнями та сакралізація джерел права. У вавилонській традиції закон вважався не лише політичним актом царя, а й «велінням богів», проголошеним через намісника Мардука – царя [1, с. 81; 15, с. 27]. Водночас, вавилонське право охоплювало всі основні сфери суспільного життя: майнові, договірні, сімейні, спадкові, кримінальні та процесуальні правовідносини. До того ж, право мало яскраво виражений становий характер. Усі основні норми права закріплювали нерівність вільних, напіввільних і рабів. Навіть вартість життя та розмір штрафу за пошкодження майна залежали від того, до якої групи належав потерпілий. Тим не менш, навіть раби, які вважалися власністю, мали певні обмежені права: вони могли мати сім'ю, володіти майном та навіть вступати у шлюб з вільними людьми. Характерною рисою вавилонського права була його казуїстичність. Закони не містили загальних правових норм чи абстрактних принципів, а складались з конкретних правил, призначених для вирішення певних ситуацій. Це право було збіркою окремих випадків, де для кожного правопорушення, залежно від обставин і соціального статусу учасників, передбачена своя, чітко визначена санкція. Разом з тим, воно відзначалося високим рівнем кодифікації. Існуючі норми були зібрані в одному зведенні – Законнику Хаммурапі, були чітко структуровані за тематичним принципом та публічно оприлюднені на стелі, тобто доступні для всього населення.

У стародавньому Вавилоні існувало кілька основних джерел права: звичаєве право, царські укази, судова практика та писані закони, найвідомішим з яких є Законник Хаммурапі.

Найдавнішим джерелом права у Вавилоні були **звичаї**, які сформувалися в умовах життя громади. Вони регулювали розподіл землі, організацію зрошувальних робіт, порядок користування водою та вирішення суперечок у сільських громадах. Звичаєве право залишалося чинним навіть після появи писаних законів, особливо в сільських громадах [12, с. 56; 2, с. 28].

Важливим джерелом права були **укази царів**. Вони могли бути як індивідуальними актами (наприклад, прощення боргів), так і загальними постановами (встановлення податків, регулювання військової служби). Царські укази показували бажання правителів поєднувати священну владу з реальним управлінням державою [4, с. 77; 13, с. 52].

Вагоме місце в системі джерел права займала **судова практика**. Їх записували на глиняних табличках і зберігали в архівах. Ці рішення ставали прикладами для подальшого розгляду справ, створюючи таким чином своєрідний прецедент. Це підкреслює прагнення вавилонського права до послідовності та передбачуваності [16, с. 94; 13, с. 83].

Найвідомішим джерелом права був **Законник Хаммурапі**, створений близько 1750 року до н. е. Хоча він не був першим (до нього існували кодекси Ур-Намму та Ліпіт-Іштара), однак саме він став найповнішим і найвпливовішим. Законник складався з трьох частин: пролог, де йшлося про божественне походження влади царя; основна частина з 282 статей, що регулювали сімейні, майнові, кримінальні та процесуальні відносини; епілог, у якому цар закликав майбутніх правителів бути справедливими та дотримуватися законів [8, с. 115; 9, с. 97]. Кодекс Хаммурапі заклав основи для подальшого розвитку правової думки, ставши прикладом для інших держав Стародавнього Сходу. Його значення виходить далеко за межі Вавилону, оскільки він став першим в історії людства систематизованим і повним зведенням правових норм.

Як вже згадувалося, правова система Стародавнього Вавилону регулювала всі важливі сфери життя суспільства. Її правила були не лише суворими, а й дуже детальними, оскільки розвиток зрошувального землеробства, складна система управління та активна торгівля вимагали чітких норм для регулювання як повсякденних, так і складних економічних відносин [4, с. 79; 16, с. 92]. Поділу системи права на галузі права не було, однак умовно право Стародавнього Вавилону

поділяють на кілька галузей: цивільне, сімейне, зобов'язальне, кримінальне та процесуальне. Вони були взаємопов'язаними, відображали соціально-економічну структуру суспільства та політичні потреби держави.

Найбільш розвинутою частиною законодавства Вавилону було **цивільне право**, яке стало його основою. Воно регулювало відносини власності, договірні відносини, відносини оренди землі, застави, позики та спадкування. Саме цивільне право показує, як царі хотіли контролювати економіку та зробити її стабільною [1, с. 121; 4, с. 66].

Право власності було основою цивільного права. Джерела виділяють кілька форм власності: царську, храмову, общинну та приватну [9, с. 73; 2, с. 44]. До царської власності належали землі, палаци, храми та інші стратегічні ресурси, що належали монарху та використовувалися для забезпечення державних потреб; храмова власність належала богам і перебувала в управлінні жерців, вона була значною за розмірами, забезпечуючи економічну силу храмів [4, с. 83]; вона вважалася недоторканою, і порушення прав храму каралося особливо суворо; общинна власність була основною формою володіння на селі, її розподіляла громада між своїми членами; приватна власність належала окремим сім'ям чи особам і могла передаватися у спадок, продаватися чи закладатися [1, с. 87; 12, с. 61]. Закони Хаммурапі суворо захищали приватну власність. Зокрема, крадіжка (ст. 8), пошкодження майна (ст.ст. 196-197), вторгнення на чужу землю (ст.ст. 55-57) каралися відшкодуванням або навіть смертною карою [14, с. 10, 12, 16]. Земля в цілому вважалася власністю богів, а цар та громади лише розпоряджались нею. Це дещо обмежувало право приватної власності, зокрема заборонаю остаточного відчуження родових наділів [16, с. 98].

Окрім відносин власності цивільне право Стародавнього Вавилону регулювало також інші майнові відносини, зокрема **зобов'язальні**. Усі зобов'язання, що виникала з договорів та правопорушень (деліктів), регулювались комплексними нормами, які були частиною єдиного законодавства, найповніше представленого в Кодексі Хаммурапі.

Більшість угод укладалася в письмовій формі на глиняних табличках, засвідчених печатками сторін та свідків [9, с. 101]. До основних договорів належали: договір купівлі-продажу (мав бути письмовим, завіреним свідками та стосувався купівлі землі, будинків, рабів та

худоби); договір оренди землі (орендар мав сплачувати частину врожаю або встановлену плату зерном, а за погане ставлення до землі чи невиконання умов він повинен був компенсувати збитки) або худоби [6, с. 102]; договір позики (передбачав передачу грошей чи зерна в борг під відсотки. Законник Хаммурапі встановлював граничні ставки: 20% для грошових позик і 33% для позик зерном [16, с. 126; 2, с. 33], щоб обмежити лихварство); договір зберігання (охороняв інтереси кредитора від шахрайства, встановлюючи відповідальність за збереження майна); договір підряду (регулював відносини між ремісником і замовником, наприклад, при будівництві) [8, с. 62; 16, с. 148]; договір найму праці (встановлював різні ставки оплати для кожної професії (лікар, будівельник, ремісник), а якщо працівник не виконував роботу або щось пошкоджував, він ніс за це відповідальність) [6, с. 107; 2, с. 36].

Окрім договірних, зобов'язання виникали також з **деліктів**, або правопорушень. Закони Хаммурапі містили розвинену систему норм щодо відшкодування шкоди, що базувалися на принципі таліону («око за око»). Наприклад, якщо збудований будівельником будинок обвалювався і вбивав власника, будівельника карали смертю; якщо гинули діти господаря – карали дітей будівельника [4, с. 87].

Боргова залежність була поширеним явищем, але законодавство надавало певні гарантії для боржників. Хоча боржник міг передати себе чи членів своєї сім'ї у кабалу, строк такої залежності не міг перевищувати трьох років [8, с. 128; 13, с. 70; 9, с. 97; 16, с. 211]. Це правило було унікальним для Вавилону, порівняно з іншими правовими системами Давнього Сходу, і свідчило про прагнення держави підтримувати соціальну стабільність, не допускаючи повного закабалення вільного населення.

Право спадкування у Вавилоні ґрунтувалося на концепції збереження майна в межах роду. Основні положення цього права були спрямовані на передачу власності від померлого до його спадкоємців. Майно померлого ділилося переважно між його синами, як правило, у рівних частках. Однак, старший син мав певні переваги, отримуючи додаткову частку як голова роду [1, с. 89; 15, с. 49]. Право дочок на спадщину було обмеженим. Вони мали право на придане, яке вважалося їхньою часткою майна. На спадок доньки могли претендувати лише за відсутності синів або в особливих випадках [2, с. 84, 91; 8, с. 62].

Якщо спадкоємців першої черги (синів і доньок) не було, майно переходило до братів померлого [4, с. 84; 12, с. 62]. Вавилонське право передбачало можливість складання заповіту, який оформлювався письмово у присутності свідків. Проте свобода заповіту була обмеженою. На розподіл майна могли впливати цар і громада, що вказує на державний контроль над спадковими відносинами [17, с. 21].

Сімейне право у Вавилоні ґрунтувалися на патріархальних засадах. Чоловік вважався головою родини, маючи значну владу над дружиною та дітьми [4, с. 85; 16, с. 104]. Ця влада була майже необмеженою, дозволяючи йому віддавати дитину в кабалу для сплати боргів, хоча закон обмежував цей термін трьома роками [8, с. 135]. Разом з тим, законодавство Вавилону захищало основні інтереси жінки та дітей, що свідчить про поступовий відхід від суто патріархальних звичаїв.

Шлюб розглядався як договір між родинами та укладався у письмовій формі, що надавало йому юридичної сили [1, с. 98; 8, с. 75]. Обов'язковою умовою було внесення приданого, що залишалося власністю жінки, хоча й управлялося чоловіком [2, с. 88]. У разі розлучення дружина мала безумовне право повернути своє придане, що забезпечувало її майнову автономію [4, с. 74]. Хоча жінка підпорядковувалася чоловікові, вона була захищена від його свавілля. Чоловік міг розлучитися з дружиною, але лише за умови повернення її приданого та забезпечення виховання дітей. Безпідставне вигнання дружини зобов'язувало чоловіка виплатити їй компенсацію [13, с. 72; 2, с. 95]. Жінка, в свою чергу, також могла ініціювати розлучення у випадках доведеної невірності, жорстокого ставлення чи залишення її чоловіком без утримання [9, с. 104; 12, с. 65]. Однак, у разі подружньої зради жінку очікувало суворе покарання, аж до утоплення, що підкреслювало суворість і подвійні стандарти вавилонського права.

Діти підпорядковувалися владі батька, проте право встановлювало чіткі межі його повноважень. Усиновлення було поширеною практикою і оформлювалося письмово. Усиновлені діти отримували рівні права зі спадкоємцями, що свідчило про соціальну гнучкість вавилонського суспільства [1, с. 95].

Кримінальне право Вавилону відзначалося суворістю та становою диференціацією, що є характерною ознакою класового суспіль-

ства. Головним принципом був принцип таліону («око за око, зуб за зуб»), який, однак, застосовувався лише у відносинах між представниками одного соціального статусу. За Законником Хаммурапі, покарання за однаковий злочин, скоєний проти вільного громадянина (авілума) чи раба, були різними [3, с. 122; 13, с. 44]. Це свідчить про те, що таліон у Вавилоні не був кровною помстою, оскільки роль «вершителя правосуддя» брала на себе держава [10, с. 21, 22].

Згідно з нормами Кодексу Хаммурапі, злочини можна класифікувати на такі види: проти особи (вбивство, тілесні ушкодження, перелюбство, чаклунство), майнові (крадіжка, грабїж, шахрайство), проти моралі, честі й гідності (неправдиві свідчення, перелюбство), проти порядку відправлення правосуддя, професійні (недбалість лікаря, будівельника, корчмаря тощо) [18, с. 113].

Система покарань у Вавилоні була суворою, але мала чітку ієрархію: смертна кара (найпоширенішими її формами були втоплення, спалення, насадження на палю або страта мечем, удушення вважалося найлегшою формою страти) [18, с. 113]; калічницькі покарання (відсікання кінцівок, вибивання зубів) [16, с. 112]; інші види покарань (штрафи (переважно як відшкодування збитків), вигнання, боргова кабала) [13, с. 91; 10, с. 120]. Суворість покарань мала на меті підтримання соціального порядку, захист приватної власності та зміцнення влади царя. Хоча у Законах Хаммурапі простежувалися тенденції до пом'якшення покарань, зокрема, у випадку ненавмисного нанесення ушкоджень. Це свідчить про зачатки поняття суб'єктивної сторони злочину [10, с. 122].

Процесуальне право Вавилону було одним із найбільш розвинених у своєму часі. Воно відзначалося суворою формалізацією процедур, тісним зв'язком із релігійними уявленнями та звичасвим правом [2, с. 142; 4, с. 90].

Судочинство було змагальним, публічним та проходило кілька ключових етапів: 1) порушення справи відбувалося шляхом звернення позивача до суду, де він мав назвати відповідача та підстави свого позову; 2) виклик до суду здійснювався через спеціальних чиновників. Відмова з'явитися на судове засідання могла каратися штрафом; 3) розгляд справи відбувався публічно, сторони викладали свої аргументи, допитувалися свідки та оголошувалися документи;

4) винесення вироку оформлювалося письмово на глиняних табличках, які зберігалися в архівах для можливих апеляцій [13, с. 79; 12, с. 68].

Вавилонське право виділяло кілька **типів доказів**: письмові договори були найбільш надійними; свідчення свідків мали велике значення, проте за лжесвідчення передбачалися суворі покарання, аж до смертної кари [2, с. 74]; клятви перед богами використовувалися у випадках нестачі доказів і прирівнювалися до вирішального доказу, оскільки вважалося, що боги покарають неправдомовця [16, с. 119]; у найскладніших справах, коли інші докази були відсутні, застосовувалися ордалії – «божественні випробування». Найвідомішим було випробування водою: якщо обвинувачений, кинутий у ріку, виживав, він вважався невинним [1, с. 104; 18, с. 24].

Судові вироки виконувалися негайно під контролем спеціальних чиновників. Невиконання рішення прирівнювалося до злочину проти державної влади. Майнові покарання стягувалися шляхом конфіскації майна або боргової кабали [8, с. 145; 4, с. 91]. Отже, процесуальне право Вавилону поєднувало елементи писаного закону, звичаєвого права та релігійних практик, що забезпечувало соціальну стабільність та посилення авторитету держави

Право Вавилону, що знайшло своє найвище втілення в Законнику Хаммурапі, стало однією з найбільш впливових правових систем Стародавнього світу. Його значення виходить за межі своєї епохи і полягає в наступному: кодифікації права (вперше в історії була здійснена настільки системна і повна фіксація правових норм, що створило прецедент для подальших законодавчих збірників; принципи законності (законодавство ставало обов'язковим для всіх, включаючи державних чиновників, що сприяло впорядкуванню суспільних відносин та зміцненню авторитету держави); розвитку приватного права (вавилонське право заклало фундамент для розвитку цивільного права, детально регламентуючи договори, майнові права, спадкування та інші аспекти [9, с. 148; 2, с. 102]; формуванні процесуального права (розвинена судова система, яка вимагала надання доказів, використання клятв і письмової фіксації рішень, стала важливим кроком у розвитку правової культури людства); впливі на інші цивілізації (вавилонське право стало зразком для правових систем Хетського царства та Ізраїлю,

а згодом опосередковано вплинуло на римське право через грецьку традицію) [16, с. 122].

Таким чином, державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону сформував унікальну модель, яка поєднувала могутню централизовану владу, засновану на сакральному авторитеті, з розвиненою бюрократією та детально кодифікованим правом. Ця модель не лише забезпечила розквіт однієї з наймогутніших цивілізацій стародавнього світу, але й заклала основи для подальшої еволюції світової державності та правової думки.

6. Висновки

На основі проведеного дослідження державно-правового розвитку Стародавнього Вавилону можна зробити низку ключових висновків, які мають як наукове, так і прикладне значення для розуміння генези державності та права.

Формування та еволюція вавилонської державності були зумовлені насамперед природно-кліматичними умовами Месопотамії. Саме потреба в організації масштабних іригаційних робіт змусила розрізнені громади об'єднатися, що стало ключовим чинником у зародженні централізованої влади, здатної ефективно керувати цим процесом. Отож, «гідралічна» теорія виникнення держав Сходу знаходить своє класичне підтвердження саме на прикладі Вавилону. Залежність від природи призвела до деспотичного правління, де вся влада царя забезпечувала стабільність економіки.

Вавилонська цивілізація успадкувала знання і культуру шумерів та аккадців. Вона взяла все найкраще з їхніх досягнень у письмі, математиці, управлінні та праві. Саме завдяки цьому симбіозу культур Вавилон став могутньою державою і важливим центром свого регіону.

Хоча державний лад Вавилонії вважається класичною деспотичною монархією, де абсолютна влада належала цареві, проте насправді від був складнішим. Тому що абсолютна сакралізована влада монарха («намісника бога Мардука») – верховного судді, глави, законодавця поєднувалася з елементами місцевого самоврядування (сільською громадою – аллу, радою старійшин) та автономією храмових господарств та найбільших міст. Подвійність влади сприяла можливості здійснювати управління великою територією, утримувати рівновагу між цен-

тральним і місцевим управлінням. Отже, державний лад Вавилону був не просто деспотією, а складною системою, яка поєднувала традиції з інноваціями. Такий принцип став ключовим для стабільності та довговічності державного ладу.

Управлінська система Стародавнього Вавилону підтвердила особливий для своєї епохи перехід від родоплемінної організації до фахової ранньої бюрократії. На зміну родової знаті, яка отримувала посади за походженням, прийшла службова аристократія. Така еліта підпорядковувалася і служила безпосередньо царю, що формувало відданість монархії та ефективність державного управління. Така ієрархічна піраміда чиновників (нубанда – шапір-нарім – вакіль-там-кари – вакіль-амуррі) стала основним інструментом реалізації державної політики.

Вавилонська судова система поєднувала централізовану владу царя як верховного судді з елементами місцевого самоврядування. Військова організація, сформована на основі загального військового обов'язку, крім завойовницьких функцій, була також інструментом соціального контролю та підтримки порядку.

Суспільний лад Стародавнього Вавилону був жорстко ієрархічним та законодавчо закріплений. Його поділ на авілумів, мушкенумів та вардумів (рабів) не просто фіксував фактичний стан речей, але й був регулятором суспільних відносин. Право Вавилонії, зокрема Законник Хаммурапі, чітко відображало нерівність, закріплену в суспільному устрої. Норми права визначали різний обсяг прав та відповідальності залежно від соціального статусу особи. Тобто, право Вавилону було механізмом забезпечення соціальної ієрархії та стабільності.

Право Стародавнього Вавилону було однією з найважливіших і найрозвиненіших правових систем Стародавнього Сходу. Джерелами права були звичаї, царські укази, судова практика, закони царів, зокрема, у відомому Законі Хаммурапі тощо. Розвиток правової системи Вавилонії охоплював всі основні сфери життя суспільства: цивільне, сімейне, спадкове, кримінальне, процесуальне право тощо. Розвиток права відображав економіку, соціальну структуру та політику держави. Суворі норми кримінального права, ретельне регулювання цивільних та сімейних відносин, розвинута судова система свідчать про високий рівень правової культури вавилонян. Їхнє право стано-

виль цілісну систему, яка відображала соціально-економічну структуру суспільства та забезпечувала діяльність держави.

В той же час, ця правова система мала класовий характер. Зокрема, принцип таліону («око за око, зуб за зуб») застосовувався з урахуванням соціального статусу як потерпілого, так і винного. Судова практика відображала сувору нерівність між авілумами, вардумами та мушкенумами. Процесуальне право також виконувало функцію збереження соціальної ієрархії та державного контролю. Це свідчить про те, що хоча вавилонське право було прогресивним, однак воно було інструментом закріплення соціальної нерівності. Вивчення вавилонських законів, зокрема Кодексу Хаммурапі, сприяє глибшому розумінню еволюції правових систем аж до типу романо-германської правої системи та принципів соціальної держави.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених Стародавньому Вавилону, подальше вивчення його державно-правового розвитку залишається актуальним в контексті сучасної вітчизняної науки. Наявна можливість детальніше вивчити цілісну правову систему Вавилону, а не лише її окремі складові. Подальші дослідження можуть бути зосереджені на більш глибокому порівняльному аналізі законодавства Вавилону з правовими системами інших цивілізацій Стародавнього Сходу. Таким чином, можна виявити унікальні відмінності та закономірності розвитку права. Важливо дослідити як виконувались судові рішення та як працювали механізми захисту прав у повсякденному житті для різних соціальних груп. Доцільно також є вивчення економіко-правового аналізу, торгових відносин іригаційного контролю та розподілу землі. Таке глибоке наукове пізнання має не лише історичне значення, але й дозволить краще зрозуміти історичні корені сучасних правових інститутів.

Список літератури:

1. Бандурка О.М. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник; під ред. О.М. Бандурки, Д.В. Швець, М.Ю. Бурдін, О.М. Головка. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
2. Лаврик Г.В., Сало В.А. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення для студентів спеціальності 08661 «Право», 08161інт «Право». Полтава: ПУЕТ, 2017. 329 с.

3. Кузьминець О.В., Дурнов Є.Є., Сокур Ю.В. Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник): навчальний посібник. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2012. 242 с.
4. С.І. Власенко, В.В. Россіхін, Л.М. Маймескулов, Д.А. Тихоненков. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник для студентів вищих навчальних закладів; за редакцією Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
5. Горбенко К.В., Кузовков В.В., Рижева Н.О. Історія Стародавнього Сходу: навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти. Історія Стародавнього Сходу : навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2019. 247 с.
6. Грубінко А.В.. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Тернопіль : ТНЕУ, 2010. 392 с.
7. Убейська культура URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Убейдська_культура.
8. Мудрак І.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: курс лекцій. Державна податкова адміністрація України; АДПСУ. Ірпінь, 2001. 232 с.
9. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп.: навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
10. Макачук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Вид. 8-ме, доп. Київ : Атіка; Харків : Право, 2015. 624 с.
11. Талдикін С.О. Схеми з історії держави і права зарубіжних країн. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 160 с.
12. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навч. посібник для студ. вищих закл. освіти. 3-тє вид., стереотип. Львів : Новий Світ-2000, 2008. 480 с.
13. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / О.М. Джужа, Т.А. Третякова, В.С. Калиновський [та ін.]. Київ : [б.в.], 2012. 356 с.
14. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 352 с.
15. Талдикін О.В., Орлова О.О. Конспект лекцій з дисципліни «Історія держави та права зарубіжних країн». Дніпро, 2016. 210 с.
16. Куйбіда Р.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Львів : Світ, 2017. 312 с.
17. Крижна В.В., Сокур Ю.В., Щербатюк В.М. Суспільний та державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії*. 2022. Вип. 54. С. 9-25.
18. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. 252 с.

References:

1. Bandurka O. M., Shvets D. V., Burdin M. Yu., Holovko O. M. (2020) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: pidruchnyk* [History of the State and Law of Foreign Countries: textbook]. Kharkiv: Maidan, 618 p. (in Ukrainian)

2. Lavryk H. V., Salo V. A. (2017) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia samostiinoho vyvchennia dlia studentiv spetsialnosti 086b1 «Pravo», 081b1int «Pravo»* [History of the State and Law of Foreign Countries: study guide for self-study for students of specialty 086b1 "Law", 081b1int "Law"]. Poltava: PUET, 329 p. (in Ukrainian)
3. Kuzmynets O. V., Durnov Ye. Ye., Sokur Yu. V. (2012) *Istoriia derzhavy ta prava zarubizhnykh krain (skhemy, komentari, terminolohichni slovnyk): navchalnyi posibnyk* [History of the State and Law of Foreign Countries (schemes, comments, glossary): study guide]. Kyiv: Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav, 242 p. (in Ukrainian)
4. Vlasenko S. I., Rossikhin V. V., Maimeskulov L. M., Tikhonenkov D. A. (2011) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* [History of the State and Law of Foreign Countries: textbook for university students]. In L. M. Maimeskulov (ed.). Kharkiv: Pravo, 520 p. (in Ukrainian)
5. Horbenko K. V., Kuzovkov V. V., Ryzheva N. O. (2019) *Istoriia Starodavnoho Skhodu: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv zakladiv vyshchoi osvity* [History of the Ancient East: study guide for university students]. Mykolaiv: MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho, 247 p. (in Ukrainian)
6. Hrubinko A. V. (2010) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: navchalnyi posibnyk* [History of the State and Law of Foreign Countries: study guide]. Ternopil: TNEU, 392 p. (in Ukrainian)
7. Ubeiska kultura [Ubaid culture]. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Убейдська_культура (accessed August 25, 2025)
8. Mudrak I. D. (2001) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: kurs leksii* [History of the State and Law of Foreign Countries: lecture course]. Irpin: State Tax Administration of Ukraine, 232 p. (in Ukrainian)
9. Bostan L. M., Bostan S. K. (2008) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain. 2-e vyd., pererob. i dop.: navchalnyi posibnyk* [History of the State and Law of Foreign Countries. 2nd ed., revised and supplemented: study guide]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 730 p. (in Ukrainian)
10. Makarchuk V. S. (2015) *Zahalna istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: navchalnyi posibnyk. 8-me vyd., dop.* [General History of the State and Law of Foreign Countries: study guide. 8th ed., supplemented]. Kyiv: Atika; Kharkiv: Pravo, 624 p. (in Ukrainian)
11. Taldykin S. O. (2015) *Skhemy z istorii derzhavy i prava zarubizhnykh krain* [Schemes on the History of the State and Law of Foreign Countries]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 160 p. (in Ukrainian)
12. Khoma N. M. (2008) *Istoriia derzhavy ta prava zarubizhnykh krain: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh zakladiv osvity. 3-tie vyd., stereot.* [History of the State and Law of Foreign Countries: study guide for university students. 3rd stereotype edition]. Lviv: Novyi Svit-2000, 480 p. (in Ukrainian)
13. Dzhuzha O. M., Tretiakova T. A., Kalynovskyi V. S., et al. (2012) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: navchalnyi posibnyk* [History of the State and Law of Foreign Countries: study guide]. Kyiv: [b.v.], 356 p. (in Ukrainian)

Chapter «Law sciences»

14. Trofanchuk H. I. (2008) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: pravovi dzherela: navchalnyi posibnyk* [History of the State and Law of Foreign Countries: legal sources: study guide]. Kyiv: Yurinkom Inter, 352 p. (in Ukrainian)

15. Taldykin O. V., Orlova O. O. (2016) *Konspekt leksii z dystsyplyny «Istoriia derzhavy ta prava zarubizhnykh krain»* [Lecture notes on the discipline "History of the State and Law of Foreign Countries"]. Dnipro, 210 p. (in Ukrainian)

16. Kuibida R. O. (2017) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: navchalnyi posibnyk* [History of the State and Law of Foreign Countries: study guide]. Lviv: Svit, 312 p. (in Ukrainian)

17. Kryzhna V. V., Sokur Yu. V., Shcherbatiuk V. M. (2022) *Suspilnyi ta derzhavno-pravovyi rozvytok Starodavnoho Vavylonu: suchasna vitchyzniana istoriografii* [Social and state-legal development of Ancient Babylon: modern Ukrainian historiography]. *Storinky istorii*, issue 54, pp. 9–25. (in Ukrainian)

18. Lohvynenko Ye. S., Lohvynenko I. A. (2019) *Pokarannia v pravi derzhav Starodavnoho svitu* [Punishment in the Law of Ancient States]. Kharkiv: FOP Panov A. M., 252 p. (in Ukrainian)